

प्रकरण दुसरे

संशोधन साहित्याचे परिशिलन आणि अध्ययनाचे
पद्धतीशास्त्र

प्रकरण दुसरे
संशोधन साहित्याचे परिशिलन आणि अध्ययनाचे
पद्धतीशास्त्र

प्रास्तविक :

या प्रकरणात दोन विभागानुसार वर्गीकरण करण्यात आले आहे. पहिल्या विभागामध्ये प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाविषयाशी निगडीत उपलब्ध साहित्याच्या परिशिलनावरून अगोदरच्या संशोधनाच्या प्रमुख निष्कर्षांचा आढावा घेण्यात आला आहे .

दुसऱ्या विभागामध्ये प्रस्तुत अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेल्या संशोधन पद्धतीचे विवेचन करण्यात आले आहे .

विभाग पहिला

संशोधन साहित्याचे परिशिलन (Review of Literature)

प्रस्तुत संशोधन हे धनगर स्त्री वर आधारीत आहे . एखाद्या विषयावर संशोधन करित असताना त्या विषयाच्या संदर्भामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या साहित्याचा संदर्भ घेणे संयुक्तिक ठरते . कारण संबंधित संशोधन विषयाच्या संदर्भात उपलब्ध असणाऱ्या साहित्यचे पुनरावलोकन केल्यास कोणत्या बाबी लक्षात घेणे गरजेचे आहे . याविषयी सर्वसामान्य कल्पना संशोधकाला येत असते .

या विभागात प्रस्तुत संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असलेल्या उपलब्ध संशोधनात्मक साहित्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . या अनुषंगाने संशोधकास उपलब्ध झालेल्या संबंधित विषयावरील संशोधनपर पुस्तके, मासिके, अर्टिकल्स, संशोधनावर आधारीत लेखन, पीएच .डी . तसेच एम .फिल . पदवीसाठी सादर केलेले प्रबंध अशा स्रोतातून उपलब्ध झालेल्या साहित्याचे परिशिलन करण्यात आले आहे .

१. इरावती कर्वे आणि व्ही.एम.दांडेकर (१९५१) :

त्यांनी Anthropometric Measurements of Maharashtra या पुस्तकामध्ये नागपूर, कोकण, जळगाव औरंगाबाद, बार्शी, जालना, परभणी, नाशिक, पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, अहमदनगर येथील अगरी, बारी, भंडारी, भिल्ल, ब्राम्हण, बुरूड, चांभार, धनगर, धीवार, माळी, गोंड, गोवारी, गुजर, गुरव, कोष्टी, खत्री, कोहली, कोलाम, कोळी, कोहली-मल्हार, कोरकू, कुणबी आणि मराठा, महार, मांग, न्हावी, परीट, पोवार, शिंपी, सोनार, सोळखी, तेली, ठाकूर, वैश्यवाणी, वंजारी, वारली इ.चे अध्ययन या पुस्तकात अंतर्भूत केलेले आहे. त्यांनी आपल्या या अध्ययनामध्ये वरील जाती-जमातीची विवाहपद्धत, घटस्फोट, मृतकपद्धत, व्यवसाय, प्रथा, खानपान, देवधर्मविषयक इ.बाबींचा त्यांनी उल्लेख केलेला आहे.

धनगर समाजाचे विवेचन करत असताना त्यांनी असे म्हटले आहे की धनगर समाज महाराष्ट्रात सर्वत्र आढळतो. पण मध्य आणि दक्षिण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. त्यांची भाषा, घर, वेशभूषा, आहार हा कुणबींपेक्षा थोडासा वेगळा आहे. धनगर समाज वेगवेगळ्या पोटजातीत विभागला आहे असे नमूद करून त्यामधील दोन उपजातींचा अभ्यास केलेला आहे. शेळ्यामेंढ्यापालन हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय असून ते काही वेळेस गुरेही राखतात, मेंढ्याच्या लोकरीपासून घोंगडी तयार करतात असे त्यांनी त्यांच्या व्यवसायासंदर्भात म्हटले आहे. मामाच्या मुलीबरोबर अथवा मुलाबरोबर किंवा आत्याच्या मुलाबरोबर अथवा मुलीबरोबर विवाह करणेस मान्यता आहे. बहुपत्नीत्वाची प्रथा त्यांच्यामध्ये आहे. त्यामुळे त्यांच्या व्यवसायामध्ये त्यांना मदत होते. विधवा पूर्णविवाहास तसेच सोडपत्र देण्यास धनगर समाजात मान्यता आहे. त्यांच्या मध्ये व्यक्ती मृत झाल्यास तिचे दहन किंवा दफन केले जाते. असा त्यांनी उल्लेख केलेला आहे. धार्मिक जीवना संदर्भात विवेचन करताना धनगर हे खंडोबाची उपासना करतात. तसेच आपल्या पूर्वजांच्या प्रतिमांचीसुद्धा उपासना करतात असे त्यांनी म्हटले आहे.

सद्यस्थितीत यामध्ये फारसा बदल झालेला नाही.

खूटेकर व हटकर या धनगर उपजातींचा त्यांनी केलेला आहे. खूटेकर ही उपजात मोठ्या प्रमाणात मध्य, पश्चिम व दक्षिण मराठा राज्यात पसरली आहे. या उपजातीला हटकर धनगर उपजातीपेक्षा कमी दर्जाचे मानले जाते. हटकर धनगर हे प्रामुख्याने निजाम भागच्या उत्तरेच्या नांदेड आणि परभणीच्या सीमा परिसरात आढळतात. त्यांना नाईक अथवा राव उपाधीने संबोधतात. शिवाजी महाराजांच्या काळात ते सैन्यदलात भरती झालेले होते. त्यांचे शारीरिक वर्णन त्यांनी केलेले आहे.

२. प.रा. दाते (महादेव शास्त्री जोशी, संपा.) (१९६५):

यांनी भारतीय संस्कृतीकोश मध्ये धनगर समाजाविषयी विवेचन करताना धनगर या समाजाची वस्ती महाराष्ट्राच्या सर्व भागात विखुरलेली असून दन म्हणजे गुरेढोरे (गोधन) त्यावरून दनकार-दनगार-धनगर (गुरे ढोरे पाळणारा) अशा क्रमाने धनगर हा शब्द निर्माण झाला असा उल्लेख यामध्ये केलेला आहे.

धनगर समाजाची उत्पत्ती कशी झाली, त्यांच्या पोटजाती, धनगर समाजात प्रचलित असलेली विवाहपद्धत, त्यांचे राहणीमान, पोशाख, धार्मिक जीवन, मूर्तिकप्रथा इ. बाबींचा संक्षिप्त आढावा घेतला आहे.

मूळतः गोधन पाळणे हा त्यांचा व्यवसाय असला तरी बहुतेक धनगर मेंढ्या पाळण्याचा आणि घोंगड्या विणण्याचा व्यवसाय करतात. तसेच धनगराच्या काही पोटजाती लोकर विणण्याच्या व्यवसायाबरोबर शेताचाही व्यवसाय स्वीकारून स्थायिक झालेल्या आहेत. परंतू धनगर समाजातील अनेक पोटजाती मेंढ्याचे कळप घेऊन गावोगाव भटकत असतात. त्यांच्या व्यवसायासंदर्भात असा उल्लेख आढळून येतो.

एकंदरीत भारतीय संस्कृतीकोषामधून धनगर समाज जीवनाचे चित्रण दिसून येते.

३. आर.ई. इन्थोवन यांनी Tribes and Castes of Bombay (१९७५) :

या पुस्तकामध्ये नाशिक, खानदेश, अहमदनगर, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, रत्नागिरी, ठाणे, पुणे, बीजापूर, धारवाड, कोलाबा, कनारा, मुंबई अहमदाबाद, सूरत कोकण

येथील अहीर, अराधी, बेरड, भामटा, भंडारी, भंगी, भराडी, भाट, भिल्ल, भोई, ब्राम्हण, बुरूड, चारण, दासा, देपाला, देवंग, धेडा, ढोर, दूबला, गारूडी, धनगर, गदरी इ. जातीजमातीचे सखोल अध्ययन केले आहे. यामध्ये या जातीजमातींची विवाहपद्धती, घटस्फोट, खानपान, धर्म, मृतकपद्धती, त्यांचे व्यवसाय, त्यांची उत्पत्ती, भाषा, प्रथा परंपरा, पोशाख, बारसे पद्धत या बाबींवर प्रकाश टाकला आहे.

धनगर समाजाचा आढावा घेताना धनगर समाज कोकण व दक्षिण महाराष्ट्रात पसरला आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. धनगर समाजाची उत्पत्ती कशी झाली आहे. या संदर्भात त्यांनी उल्लेख केलेला आहे. कुणबी समाजपेक्षा धनगर समाजाची स्थिती सामाजिक दृष्टीकोनातून खालची आहे. भाषा, घर, वेशभूषा, अन्न याबाबतीत ते कुणबीपेक्षा भिन्न आहेत, असे त्यांनी म्हटले आहे.

धनगर जमात फक्त दक्षिण महाराष्ट्र व कोकणात पसरलेली नसून ती भारतात पसरली आहे. भारतात इतरत्र पसरलेली धनगर जमात ही कोकण व दक्षिण भागातील धनगराप्रमाणेच मेंढ्या पाळणारे व लोकर विणणारे आहेत परंतु त्यांची ओळख सर्व भागात एकसमान नाही असा उल्लेख करून उत्तर भारतातील धनगरामध्ये मजूरीची व पडेल ती काम करणारी लोक आढळतात असे त्यांनी म्हटले आहे.

वेगवेगळ्या जिल्ह्यामध्ये धनगरामध्ये त्यांच्या व्यवसायामुळे आणि सामाजिक परिस्थितीमुळे पोटजाती दिसून येतात. तसेच धनगर हा संस्कृत शब्द नाही. मुळातच धनगर ही एक आदिवासी जमात असून ठेवलेले नाव नाही त्यामुळे दक्षिण किंवा उत्तर भारतातील धनगर हे एकाच वंशाचे आहेत असे विवेचन त्यांनी केलेले आहे.

धनगर हे वेगवेगळ्या पोटजातींमध्ये विभागले असले तरी ते मुख्यतः मेंढपाळाचे काम करतात. मराठी भाषिक जिल्ह्यामध्ये असलेले धनगर किंवा मराठा धनगर यांनी स्वतःचा असा वेगळा ठसा उमटवला आहे. दुसरी हटकर जी डोंगराळ भागात वास्तव्य करून राहते. जरी काही धनगर पोटजाती या लोकर विणकर म्हणून स्थायिक झाल्या असल्या तरी त्यांच्या पोटजातीतील खिल्लारी लोकांनी भटकेपणा सोडलेला नाही. हे लोक डोंगराळ व कोकण

भागात भटकंती करतात . तिथे शेतकऱ्यांच्या शेतात मेंढ्या बसवतात . त्याचा मोबदला त्यांना वस्तूरूपाने मिळतो . हे लोक काठ्या व बांबूपासून बनवलेल्या झोपडीमध्ये राहतात व भटकंतीवेळी सर्व वस्तू गोळा करून सोबत घेऊन जातात . त्यांची मुख्य ठिकाणे म्हणून पुण्यामधील जेजूरी, अहमदनगर जिल्ह्यातील शेगाव तालुक्यातील मढी व सातारा जिल्ह्यातील मेढा ही आहेत असा संदर्भ त्यांनी दिलेला आहे .

सातारा, सोलापूर, अहमदनगर, खानदेश येथील धनगर समाजाची जातपंचायत कशी आहे, कशा प्रकारे वाद-विवाद मिटवले जातात याविषयी सविस्तर उल्लेख केला आहे .

धनगराच्या एकूण २३ पोटजाती आहेत असे त्यांनी नमूद केले आहे .

अस्सल धनगर हे स्वतःला शुद्ध धनगर समजतात, बरगेदेखील स्वतःला मराठा समजतात, डंगे धनगर त्यांचे नाव डंगपासून पाडल्याचे सांगतात, गवळी म्हणजे दूध व्यवसाय करणारे, खिल्लारी म्हणजे जनावरामधील प्रमुख ज्याला खिल्लार म्हणतात . खूटेकरानी आपले नाव खूंटीपासून घेतले आहे . कारण विणकर लोकर विणकामाकरिता खूंटी जमिनीमध्ये मारतात . मेंढ्या व शेळ्या पाळणाऱ्यांना मेंढे म्हणतात . तसेच म्हैशी पाळतात, त्यांना म्हसके असे त्यांनी म्हटले आहे .

पुणे जिल्ह्यातील धनगर चार उपजातीत विभागले आहेत .

१ . अस्सल धनगर	२ . हटकर
३ . शेगर	४ . खिल्लारी

अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये धनगर दहा उपजातीत विभागले आहेत .

- १ . अहीर २ . बनजी ३ . बरगे ४ . गाडगे ५ . हटकर ६ . कंगर ७ . खूटेकर ८ . मराठा ९ . सणगर १० . शेगर

हटकर, शेगर व खूटेकर हे अन्नभोजन करतात म्हणजे रोटी व्यवहार करतात . पण आपआपसात बेटीव्यवहार करत नाहीत उर्वरित सर्वजण एकमेकापासून वेगळे आहेत . आपआपसात रोटीबेटी व्यवहार करत नाहीत .

सोलापूरमध्ये १. बरगे किंवा बांडे २. हटकर ३. खूटेकर व खूटे या तीन उपजातीत धनगर विभागले आहेत. सातारा जिल्ह्यात धनगर दोन उपजातीत विभागले आहेत.

१. हटकर २. खूटेकर जे एकत्र रोटीव्यवहार करतात पण आपापसात बेटीव्यवहार करत नाहीत.

नाशिकमध्ये १. अहिर २. हटकर ३. खूटेकर ४. लाड ५. शेगार या उपजातीत धनगर विभागले आहेत.

खानदेशमध्ये १. अहिर २. घोगाटन्या ३. हटकर ४. होळकर ५. कूकटेकर ६. मराठा ७. शेगार ८. शिळोट्या आणि ९. थिल्लारी किंवा खिल्लारी या धनगर उपजाती आहेत.

ठाण्यामध्ये त्यांना खूटेगरी धनगर म्हणून ओळखले जाते जे घोंगडी विणतात २. गवळी धनगर जे गाई म्हेशी पाळतात ३. मेंढे धनगर जे मेंढ्या व शेळ्या पाळतात हे सर्व रोटीव्यवहार करतात पण बेटीव्यवहार करत नाहीत.

कूलाबामध्ये १) म्हसके जे म्हेशी पाळतात २) खिल्लारी जे शेळ्यामेंढ्या पाळतात. ३. उटेगर जे घोंगड्या विणतात. एक अर्धी जमात यांच्याशी संबंधित आहे. जिला खाटीक असे म्हणतात. जे शेळ्या मेंढ्या कापतात.

कोल्हापूर जिल्ह्यात धनगर हे दोन उपजातीत विभागले आहेत १. डंगे २. मेंढे जे रोटी व्यवहार करतात पण बेटीव्यवहार करत नाहीत.

वरीलप्रमाणे कोणत्या जिल्ह्यामध्ये धनगरांच्या कोणकोणत्या उपजाती आहेत याचे विवेचन त्यांनी केले आहे.

धनगर समाजात प्रचलित असणारी विवाहपद्धत, बारसेपद्धत, त्यांचे धार्मिक जीवन, मृतकपद्धत याचे त्यांनी सविस्तर अध्ययन केलेले आहे.

एकच पोटजातीच्या समान आडनावामध्ये विवाह करणेस प्रतिबंध आहे. तसेच एकच देवक असणाऱ्या कुटुंबामध्येसुद्धा सहसा विवाह करत नाहीत. मामेभाऊ अथवा

मामेबहिण किंवा आत्येभाऊ अथवा आत्येबहिण यांच्यामध्ये विवाह केले जातात .मुलीचे विवाह सहसा अल्पवयीन वयातच होतात .तसेच धनगरसमाजात बहुपलीत्वाला मान्यता आहे .परंतु सर्रास असे प्रकार आढळत नाहीत .विवाहपद्धती संदर्भात त्यांनी सविस्तर विवेचन केले आहे . विधवा पूर्णविवाहसंदर्भातही त्यांनी उल्लेख केलेला आहे .

धनगर समाजात घटस्फोटाला मान्यता आहे . तसेच या समाजातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील बारासेपद्धत कशी आहे . यावर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे .

कोल्हापूरजवळील उदगिरी येथील महादेव, अहमदनगर जिल्ह्यात-मास्तूती, खंडोबा, सटवाई, जनाई, जोखाई, म्हसोबा, भैरोबा, सातारा जिल्ह्यात म्हसोबा, बेहरी, जोला, जनाई, पुण्याजवळील जेजूरीचा खंडोबा, तूळजापूरची तूळई, सोलापूरजवळील मार्लीची यमाई, खानदेशात खंडोबा, भैरोबा, म्हसोबा, कानबाई, एकीरे, रेणूबाई या देवदेवतांची पूजा वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील धनगर समाजात केली जाते . बहुतांशी धनगर समाजात खंडोबा आणि भैरोबा ही प्रमुख कुलदैवत आहेत . या देवदेवतांच्या पूजा करण्याच्या कोणत्या पद्धती आहेत तसेच त्यांच्या यात्रेसंबंधी विवेचन केले आहे .अशा प्रकारे धनगर समाजाच्या धार्मिक जीवनासंदर्भात त्यांनी उल्लेख केलेला आहे .

या समाजात मृतदेहाचे दहन अथवा दफन केले जाते . असे त्यांनी म्हटले आहे अशा वेळी कोणत्या विधी केल्या जातात . याचा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

धनगर समाजातील लोक प्रामुख्याने मेंढपाळ, गुरे राखणे, गुराची खरेदी विक्री, आणि घोंगडी विणण्याचा व्यवसाय करतात . धनगर चराऊ कुरणासाठी शेळ्यामेंढ्यांना घेऊन ठराविक काळासाठी भटकंतीसाठी जातात .

अहमदनगर विभागात काही लोक घोडे पाळतात . कानरामधील धनगर गाई व म्हैशी पाळतात . तसेच हे मेंढ्यांची लोकर घेतात आणि घोंगडी तयार करतात .या समाजातील लोकांना पर्जन्यमानाच्या शक्यतेबद्दल जाणकार म्हणून संबोधले जाते .

काही ठिकाणी या समाजातील लोकांनी आपला परंपरागत व्यवसाय सोडून कापडदुकाने, पोस्टमन, किरकोळ किराणा दूकानासारखी दूकाने घातलेली आहेत, काहीजण

पिकातील वाटणी मालकांना देऊन शेती करतात . काही जण शेत मजूरीतून आपला उदरनिर्वाह करतात .

अशाप्रकारे त्यांनी धनगर समाजाच्या व्यवसायासंदर्भात सखोल विवेचन केलेले आहे .

त्याचबरोबर शिवाजी महाराजांच्या सैन्यामध्ये धनगर पोटजातीतील होळकर ही पोटजात होती असा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

४ . डॉ . श्यामसिंह शशि (१९७८) :

यांनी Sheperds of India या पुस्तकामध्ये पाल, बघेल, गद्दी, गडरीया कुरूम्बा, धनगर आणि इतर पशुपालक जमातीचे सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन केले आहे . हे अध्ययन शोधयात्रा करून तसेच ग्रामसर्वेक्षण, प्रश्नावली, समूहचर्चा, सहभागी आणि असहभागी पद्धतीचा वापर करून केलेले आहे .

लेखकांच्या मते या पशुपालक जमातीच्या उपजातीतील पूर्वज हे एक आहे . पण वेगवेगळी संस्कृती, भाषेला स्विकारल्यामुळे त्यांच्यातील मूळ रूप माहित होत नाही . भारतामध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशामध्ये पशुपालक समाज येण्याच्या बाबतीत भिन्न भिन्न मत आहे असे लेखकांनी म्हटले आहे . उत्तरप्रदेशचे धनगर - नीखरचा एक वर्ग महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व राजस्थान आणि दिल्लीतून जाताना तेथील परिसरात आपले पशुधन घेऊन गेले . दुसरा वर्ग कर्नाटक आणि मद्रासमध्ये गेला, तिसरा बंगाल, उडिसा च्या बाजूने तर उत्तरप्रदेश मधून काही पाल बिहारला गेला तर काही हरियाणा आणि पंजाबमध्ये जाऊन बसले असा उल्लेख आढळून येतो .

पशुपालक अथवा मेंढपाळ हे उत्तरप्रदेश, पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, प . बंगाल, बिहार, उडिसा, हिमाचल प्रदेशामध्ये हा समाज समुदायाने जीवन जगतो . हा समाज उत्तरप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्रात मोठ्या संख्येने दिसून येतो . असे त्यांनी म्हटले आहे . त्यांच्या मते या समाजाला वेगवेगळ्या नावाने पुकारले जाते . पण प्रत्येक शब्दाचा अर्थ पाहिला तर असे दिसून येते की त्या शब्दामध्ये पशुपालन / मेंढ्या अर्थ

प्रतिपादित होतो . उदा . गाडर शब्दाचा अर्थ मेंढ्या आहे, त्याला या प्रत्यय लागल्यानंतर गडरीया म्हणजे मेंढ्यापालन असा होतो . कन्नड भाषेत कुरीचा अर्थ मेंढ्या होतो यापासून कुरूम्बा हा शब्द निर्माण झाला . धनगर शब्द धन अर्थात पशुधनापासून बनलेला आहे गर चा अर्थ पशुपालक अथवा मेंढपाळ होतो . उत्तरप्रदेश मध्ये पाल असे म्हणतात . पाल याचा अर्थ पालक मुघल काळामध्ये क्षत्रिय धर्माला घाबरून जंगलामध्ये गेले . त्यांनी पशुपालनाचा आधार घेतला त्यांना अहीर, गडरीया शब्दाने पुकारले जाऊ लागले . प्रारंभी यांची आर्थिक स्थिती चांगली होती पण जंगलाच्या अभावामुळे विघडत गेली . आणि त्यांना भटकण्याचे रूप प्राप्त झाले . अशाप्रकारे मेंढपाळ समाजाला वेगवेगळ्या राज्यामध्ये वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते . उदा . उत्तरप्रदेशमध्ये पाल, गुजरात-भारवाड, कर्नाटक-कुरूम्बा, हिमाचल प्रदेश - गददी, महाराष्ट्र - धनगर इ .

उत्तर भारतातील या समाजाची सामाजिक संरचना आर्यांशी मिळतीजुळती आहे . तर दक्षिण भारताची सामाजिक संरचना द्रविड संस्कृतीच्या मिश्रणामुळे मातृसत्ताक झाली आहे . या समाजाची येथील सामाजिक संरचना ही मध्य व उत्तर भारतापेक्षा भिन्न आहे . मध्य भारतामध्ये द्रविड संस्कृतीचा प्रभाव कमी दिसून येतो . पण विवाहाच्या बाबतीत दक्षिण भारताची छाप पडलेली आहे असे त्यांनी नमुद केलेले आहे .

कर्नाटकातील मेंढपाळ हे इतर मेंढपाळ समाजापेक्षा सुधारलेले आहेत असे त्यांच्या अध्ययनात दिसून आले . गुजरातमधील भारवाड मेंढ्याबकरीबरोबर गायी पाळतात . भारवाड स्त्रिया दूध विकतात, दूधाचा सर्व हिशेब स्त्रियाच ठेवतात . उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार, येथील मेंढ्यापालनाबरोबर दूग्धव्यवसाय, घोंगडी विणणे आणि शेती करतात . हिमाचल प्रदेशातील गददी पशुपालक समाज संदर्भात त्यांनी म्हटले आहे की जेव्हा हे भटकंतीवेळी चालत असतात तेव्हा व्यक्ती आणि पशुमध्ये काही फरक आहे अस वाटत नाही . कारण त्या व्यक्तीच्या पाठीवर एवढ्या वजनाच्या वस्तू असतात की त्याच्याएवढ्या किंवा त्यांच्यापेक्षा कमी वस्तू त्याच्या घोड्यावर असतात .

गद्दी समाजातील स्त्रियाविषयी विवेचन करताना गद्दी स्त्रिया शेतामध्ये काम करतात .पुरुष त्यांच्यापेक्षा कमी काम करतात .या कारणानेच त्या तरूणपणी वृद्ध दिसायला लागतात .त्यांना इतक कष्ट करायला लागतं की अनेक आजाराचा सामना करावा लागतो . गोपाळ, रबारी, अहीर या पशुपालक समाजाचा उल्लेख ही त्यांनी आपल्या अध्ययनामध्ये केला आहे .

लेखकांनी या पशुपालक समाजांचा सामाजिक, आर्थिक स्थिती, धार्मिक जीवन, विवाहपद्धती, बारसे, मृतकपद्धती, त्यांचे अंधविश्वास, जादूटोणा, अनेक रीतीरिवाज, त्यांचे व्यवसाय इ . बाबींचा संक्षिप्त आढावा घेतला आहे .

मध्य भारतामध्ये इंदौर आणि महाराष्ट्राचे धनगर समाज यांचा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे . मध्यभारतात या समाजाला दोन वर्गात त्यांनी विभागले आहे .

- १ . राजाश्रय मिळालेले धनगर
- २ . महाराष्ट्र आणि इंदौर चे सामान्य धनगर

राजाश्रय मिळालेले धनगर इतर धनगरापेक्षा स्वतःला वेगळे समजतात . डॉ . शशीच्या मते ज्याप्रकारे उत्तर भारतातील अनेक क्षत्रिय आणि अन्य वर्गांनी शेळ्यामंड्या पालन व्यवसायाला आपला मानल किंवा स्विकारल, त्यामुळे त्यांना गडरीया म्हणतात . तशाचप्रकारे महाराष्ट्रातील क्षत्रिय आणि क्षत्रियेत्तर समाजाने या व्यवसायाचा स्वीकार केल्यामुळे धनगर विशाल जमातीचे अंग बनले .

धनगर समाजाचे राहणीमान कसे आहे, त्यांच्या घराची रचना कशी आहे याचा उल्लेख करून त्यांचे पोशाख तसेच विवाहपद्धतीमध्ये मामा-भाची विवाह अधिक होतात असे म्हटले आहे . धनगर पितृसत्ताक तसेच एकविवाह प्रथेला मानतात, धार्मिक जीवनात खंडोबा, विरोबा, महादेव, विठ्ठल हे धनगर समाजाची मुख्य दैवत असून बकऱ्यांना कापून ती देवाला अर्पित केली जातात, धनगर जमातीच्या उपजातीमध्ये त्यांनी अस्सल धनगर, हटकर, अहिर, खिलाकारी अशा चार वर्गात विभाजन केले आहे .धनगर समाजाच्या उत्पत्तीसंबंधी त्यांनी विवेचन केले आहे .वाघ्यामुरलीच्या प्रथेचा उल्लेख आढळून येतो .

त्यांच्या व्यवसायासंदर्भात धनगर हे शेळ्यामेंढ्या पाळतात, तसेच गाय, घोडे पाळतात, घोंगडी बनवतात, शेती करतात असे त्यांनी म्हटले आहे .

त्यांच्या सामाजिक स्थितीचे वर्णन करताना सुरुवातीला धनगर समाजाचा सामाजिक दर्जा खालावलेला होता . पण हळूहळू त्यांच्यामध्ये बदल होत गेला असे नमूद करून आर्थिक स्थितीसंबंधी, धनगर समाजातील ज्यांच्याकडे शेळ्या मेंढ्यांची संख्या अधिक अहे तसेच घोंगड्याचा व्यवसाय करतात त्यांची परिस्थिती चांगली आहे . असे म्हटले आहे . शिक्षणाअभावी धनगर समाज मोठ मोठ्या पदापर्यंत पोहचू शकला नाही आणि आणि तसेच राजकारणामध्ये आपले स्थान निर्माण करू शकला नाही . आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीच्या दृष्टिकोनातून ते पाठीमागे राहिलेले आहेत असे लेखकानी त्यांच्या अध्ययनातून मांडले आहे . तसेच धनगर समाज परिश्रमी आणि साहसी असल्याचा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

लेखकांनी शेवटच्या प्रकरणामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक सर्वेक्षणाची माहिती दिलेली आहे . प्रस्तुत संशोधनासाठी यादृच्छिक नमूना निवड (Random sample survey) वापरून १००० कुटुंबाचा अभ्यास केला आहे . यासाठी प्रश्नावली आणि वैयक्तिक भेटी घेतलेल्या आहे . त्यातून त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीसंबंधी तथ्य उपलब्ध केलेले आहेत . यामध्ये उत्तरप्रदेश, हरियाणा, पंजाब, राजस्थान, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू, बिहार, आंध्र प्रदेश इ राज्यांचा अभ्यासासाठी समावेश केला आहे .

त्यांच्या संशोधनापर अध्ययनातून असे लक्षात येते की आर्थिक दृष्टिकोनातून हा समाज मागास आहे . याची कारणमिमांसा करताना लेखकानी म्हटले आहे की मेंढ्यासाठी चान्याचा अभाव, घोंगडी व्यवसायाला हानी पोहचलेली आहे, या समाजातले बहुतांशी लोक हे अशिक्षित आहेत . मजूरी आणि दूध विकण्याचे काम करतात .

मेंढ्या, बकरीपालन या व्यवसायाला विकसित करण्यासाठी सरकारने मदत केली पाहिजे . जेणेकरून अशिक्षित कुटुंब हा व्यवसाय पुन्हा व्यवस्थित करू शकतील . शिक्षण नसल्यामुळे परिवारनियोजनासारख्या सरकारी योजना बहुतांशी व्यक्तीपर्यंत पोहचू शकत नाहीत . शैक्षणिकदृष्ट्या हा समाज मागास आहे म्हणून समाजसेवा संस्थानी तसेच प्रादेशिक /

केंद्रीय सरकारने या समाजाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे, शिक्षण मोफत दिले पाहिजे, सुविधा उपलब्ध केल्या पाहिजे, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी पारंपरिक व्यवसायाला व्यवस्थितरीत्या नवीन पद्धतीने स्वीकारणे, सहकारी समिती नेमणे अशा सूचना आपल्या अध्ययनाद्वारे केल्या आहेत .

हा समाज आर्थिक दृष्टीकोनातून मागास आहे, शैक्षणिक स्थिती कर्नाटक सोडून अन्य प्रदेशांमध्ये दयनीय आहे, राजनीतीमध्ये या समाजाचे प्रतिनिधित्व इतरांच्या बरोबर असत नाही, एकूणच हा समाज अन्य समाजाच्या तुलनेत मागास आहे . असे एकंदरीत त्यांनी आपल्या अध्ययनातून मांडले आहे पशुपालक समाजाच्या वास्तव स्थितीचे चित्रण या संशोधनापर पुस्तकाद्वारे पहावयास मिळते .

५ . एस . एम . धनगर (१९८३):

यांनी “Mendhe Dhangars in Hatknangle Taluka : A Sociological Study” या विषयावर एम . फिल चा लघुशोधनिबंध सादर केलेला आहे . यामध्ये त्यांनी पट्टणकोडोली आणि घुणकी या हातकणंगले तालुक्यातील दोन गावात राहणाऱ्या मेंढे धनगरांच्या जीवनपद्धतीचा तौलनिक अभ्यास केला आहे . या अभ्यासासाठी पट्टणकोडोलीतील २५ आणि घुणकीतील २५ अशी ५० मेंढे धनगर कुटुंबाचे सर्वेक्षण केले आहे . ५० कुटुंबातील २३५ लोकांचा सखोल अभ्यास केला आहे . या कुटुंबांची निवड यादृच्छिक नमूना निवड पद्धतीने केली गेली आहे .

हातकणंगले तालुक्यातील मेंढे धनगरांचा शेळीमेंढी पालनाचा पारंपरिक व्यवसाय आहे आणि बहुतांशी प्रमाणात ते व्यवसायावर अवलंबून आहेत . त्यामुळे त्यांना विशिष्ट कालावधीत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करावे लागते . असे त्यांनी म्हटले आहे . मेंढीपालन हा त्यांच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत समजला जातो .

येथील धनगर भूमीहीन असून ते शेतमजूरी करतात त्यासाठी ते उच्चभू श्रीमंत शेतकऱ्यावर अवलंबून राहतात ही शेतमजूरीची काम मेंढे धनगर समाजातील स्त्री-पुरुष दोन्ही

शेतमजूर म्हणून कामे करतात .हे काम हंगामी स्वरूपाचे आहे .अत्यल्प कुटुंबे जोडधंदा म्हणून शेतमजूर करतात .

काही धनगर कुटुंबे लोकर कताईचे काम करतात . काही वेळेस लोकर बाजारात किंवा सणगरांना विकतात . काही कुटुंबे या कामावर अवलंबून आहेत, असे त्यांनी म्हटले आहे .

शेती करणाऱ्यांचे प्रमाण अत्यल्प असून दोन कुटुंबातील लोक उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून नोकरी करतात .

स्त्री आणि पुरुष कामाच्या नैसर्गिक विभागणीमध्ये मेंढे धनगर स्त्रिया या प्रथम गृहिणीच असतात . परंतु आर्थिक विवंचनेमुळे ती उपजीविकेचे साधन बनते . तिला कुटुंबाचा आधारस्तंभ म्हणून ओळखले जाते . त्या लोकर कताई, मेंढीपालन, मजूरी इ . कामे करतात . धनगर स्त्रिया या कष्टाळू आणि धाडसी असतात . मेंढे धनगर स्त्री यांच्याविषयी अशा प्रकारचे विवेचन त्यांनी आपल्या अध्ययनात केले आहे .

मेंढे धनगर समाजाला स्त्रिशिक्षण मान्य नाही . मुलांना शिक्षणासाठी सक्ती करत नाही . मुले शाळेत गेली तर त्यांच्या पालकांना व्यवसायात मदत करू शकत नाही . शेळीमेंढी पालन हा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय असल्याने त्यांच्याशी निगडीत ते ज्ञान मिळवतात . परंतु आधुनिक तंत्राचे ज्ञान त्यांना अवगत होत नाही . त्यामुळे अजूनही त्यांना त्यांच्या उपजीविकेसाठी कठीण परिश्रम करावे लागते असे त्यांनी म्हटले आहे .

हे लोक स्थलांतरीत शेती करत असले तरी ती फारशी उपयोगाची नसते . त्यांच्या मालकीची खूप कमी जमीन असते . भारतीय धनगर कर्जात जन्मतात, कर्जात जगतात आणि कर्जात मरतात असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही असे त्यांनी म्हटले आहे . कर्ज बाजाराची समस्या ही मेंढे धनगरांच्या बाबतीत महत्त्वाची आहे . हे लोक नावावर काहीही बचत किंवा शिल्लक ठेवत नाहीत असा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

शेतमजूरीविषयी त्यांनी म्हटले आहे की शेतमजूरी व्यवसाय संघटीत नाही . कारखाना, खाणमजूरी उद्योगाच्या तुलनेत शेतमजूरी करणारी लोक दैनिक तत्वावर नेमले

जातात आणि त्यांना दिलेले काम ठराविक वेळेतच पूर्ण करणे भाग असते . त्यांच्या मोबदल्यात नाममात्र रक्कम त्यांच्या हातात पडते .

कुरण हा मेंढीसंगोपनातील एक महत्त्वाचा घटक आहे .कुरणाचा विस्तार हा मर्यादित असतो आणि त्यापेक्षाही दिवसेंदिवस तो कमी होत चालला आहे .मेंढे धनगरांना लोकर, मांस, चामडे / कातडी यासारख्या वस्तूसाठी बाजारात चांगली किंमत मिळत नाही . अशातच शेळ्यामेंढ्याचे लांडगे आणि चोरट्यापासून संरक्षण करणे ही एक बिकट समस्या आहे . त्यांच्या शेळ्यामेंढ्याच्या संरक्षणासाठी त्यांच्याकडे पर्याप्त उपाययोजना नाहीत, असे त्यांनी म्हटले आहे .

मेंढे धनगर समाज आर्थिकदृष्ट्या गरीब, शैक्षणिकदृष्ट्या मागास, राजकीयदृष्ट्या असंघटीत आणि सामाजिकदृष्ट्या अक्षम आहेत .त्यांच्या धार्मिक जीवनाचा परिणाम त्यांच्या जीवनातील आर्थिक, सामाजिक, भावनिक, बौद्धिक अशा अनेक बाबींवर होतो असा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

मेंढे धनगर त्यांच्या पारंपारिक व्यवसायात गुंतले असले तरी काही जणांनी आपल्या व्यवसायाला आधुनिकतेचे वळण येऊन प्रगती साधली आहे . असे त्यांनी मांडले आहे .

मेंढे धनगरांच्या शेळ्यामेंढ्याचे चोरापासून आणि हिंस्त्र प्राण्यापासून संरक्षण केले पाहिजे, शेळ्यामेंढ्याच्या चराऊ कुरणासाठी गावरान किंवा गावठान उपलब्ध करून दिले पाहिजे, धनगर विद्यार्थ्यांना सवलती दिल्या पाहिजेत, बँकानी शेळ्यामेंढ्यासाठी कर्जे दिले पाहिजे, रोजगाराच्या संधी दिल्या पाहिजेत या बाबी त्यांनी आपल्या अध्ययनात अंतर्भूत केलेल्या आहेत .

६ . डॉ .श्यामसिंह शशि (१९८४) :

यांनी 'भारत के 'यायावर' या पुस्तकामध्ये भटक्याच्या जीवनातील वेगळेपणाचे चित्रण आपल्या अध्ययनाद्वारे रेखाटले आहे .

त्याच्या अध्ययनातील भटक्या जमातींची कुटुंब संरचना, घराची रचना, भोजन, वेशभूषा, सामाजिक स्थिती, आर्थिक स्थिती, धार्मिक जीवन, विवाहपद्धती, मृतक पद्धती, बारसे तसेच वेगवेगळे रीतीरीवाज, व्यवसायाचे स्वरूप, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि इ. बाबींचा त्यांनी आढावा घेतलेला आहे .

भटके जीवन का जगत आहेत या कारणांचे त्यांनी विवेचन केले आहे . त्यांच्या समस्या कोणत्या आहेत यामध्ये पशुना चाऱ्याचा अभाव, थंडीमध्ये पशुसाठी वातावरणातील प्रतिकूलता, रोजगारांचा अभाव, भटकी वृत्ती याचा उल्लेख करून त्यांनी काही उपाययोजना सूचवलेल्या आहेत .

आपल्या अध्ययनातून भटक्या जमातीच्या जीवनाची रूपरेषा मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे . एकंदरीत भटक्या जमातीमध्ये व्यवसायाला अनुसरून त्यांची जीवन जगण्याची पद्धत इतरापेक्षा कशी वेगळी आहे . हे लेखकांच्या अभ्यासावरून दिसून येते .

७ . श . पां . ढमाले, श्री . गं . दीक्षित (लक्ष्मणशास्त्री जोशी, संपा .) (१९८७) :

मराठी विश्वकोश खंड (१३) यामध्ये भारतामध्ये मेंढीपालनाचा व्यवसाय बहुतांशी भटक्या जमातीचे धनगर लोक करतात असे त्यांनी म्हटले आहे . ते सर्वसाधारणपणे ४ ते ६ मेंढ्याचे कळप बाळगतात . ते चराऊ कुरणासाठी भटकंती करतात . शेतात मुक्काम असतो तेव्हा तिथे लेंडीखत पडते त्याला शेतात मेंढ्या बसवणे असे म्हणतात . तसेच महाराष्ट्रात ही पद्धत सर्वत्र आढळत असून त्याबद्दल मेंढपाळांना मोबदला मिळतो असे म्हटले आहे . महाराष्ट्रामध्ये मेंढ्यापासून मिळणारी लोकर कच्च्या व काळ्या रंगाची व केसाळ असते . तिचा घोंगडी करण्यासाठी उपयोग केला जातो असे नमूद केले आहे . मेंढ्या पाळणाऱ्या भटक्या जमातीच्या धनगर समाजासाठी या धंद्याच्या विकासासाठी सहाय्य देणाऱ्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने मेष विकास महामंडळ १९७९ मध्ये स्थापन केले आहे . असा उल्लेख केलेला आहे .

८ . पी . बी . द्राक्षे : (१९८७) :

यांनी कोल्हापूर जिल्ह्यातील “The Dange Dhangar of Kolhapur District : A Sociological Study” या विषयावर पीएच.डी.चा प्रबंध सादर केला आहे . वरील विषयाच्या अभ्यासाकरिता कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर, पन्हाळा, चंदगड, आजरा, भुदरगड, राधानगरी, गगनबावडा, शाहूवाडी येथील २६० डंगे धनगर कुटुंबाचा आणि कोल्हापूरातील नागरी भागातील २०० कुटुंबाचा अभ्यास केला आहे .

पशुपालन हा डंगे धनगर समाजाचा प्रमुख व्यवसाय आहे . म्हैशी आणि गुरे पाळत असून ते पश्चिम घाटातील डोंगररानात वस्ती करून राहतात . सध्या वाढती जंगलतोड आणि घटते पर्जन्यमान यासारख्या समस्यामुळे त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न विकट बनत चालला आहे . चंदगड, आजरा, राधानगरी आणि भूदरगड तालुक्यातील कित्येक डंगे धनगर कुटुंबांनी कर्नाटक राज्यात स्थलांतर केले आहे . डंगे धनगरांच्या दृष्टीने पशु दुग्धोत्पादन महत्त्वाचे आहे . असे त्यांनी म्हटले आहे .

शेती हा त्यांच्यासाठी दुय्यम व्यवसाय आहे . परंतु यावरून हे स्पष्ट होते की डंगे धनगर त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून नाहीत . कारण त्यांच्या मालकीच्या जमिनी खूपच कमी आणि नापीक आहेत . डंगे समूदाय ज्या प्रकारची शेती करतात त्याला कुमरी / स्थलांतरीत शेती असे म्हणतात . परंतु अशा प्रकारची शेती त्यांच्यासाठी दुय्यम स्थानी राहते . असा उल्लेख द्राक्षे यांनी केला आहे .

डंगे धनगरांचे शेतमजूरीचे काम हे हंगामी स्वरूपाचे असून प्रामुख्याने दिवाळीनंतर (ऑक्टोबर, नोव्हेंबर) मध्ये सुरू होते . ही कामे रोजंदारी तत्वावर ३ ते ४ महिन्यासाठी केली जातात . असे त्यांनी म्हटले आहे .

डंगे स्त्री-पुरुषातील कामाची विभागणी बरीच तफावत दाखवणारी आहे . स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुष खूपच कमी वेळ आर्थिक उत्पन्न मिळवण्यासाठी घालवतात उलटपक्षी स्त्रिया त्यांच्या दिवसाचा बराचसा वेळ घराची कामे, आर्थिक लाभ मिळवण्यासाठी कष्ट त्यासाठी खर्च करते . कोणत्याही पारंपरिक रूढीवादी समाजाप्रमाणे या समाजातही घरगुती कामे

स्त्रियांनीच करणे अपेक्षित असते . त्याचबरोबर उपजीविका मिळवण्याचे कामही त्यांच्यावर लादले जाते . ही कामे कठीण असून यासाठी अविरत कष्टाची गरज असते, असा उल्लेख केलेला आहे .

डंगे धनगर स्त्रिया दळण्याचे काम घरीच दगडी जात्यावर करतात . तसेच घरगुती वापरासाठी लागणारे पाणी, गुरासाठी पाणी आणणे, जळणासाठी लाकूड तोडणे आणि घरापर्यंत घेऊन येणे यासारखी कामे स्त्रियांना करावी लागतात . गुराच्या धारा काढणे, गोठा साफ करणे, गुरांना चारा आणणे, जळाऊ लाकूड घेऊन शहराच्या ठिकाणी विक्रीसाठी जाणे इ . कामामुळे साधारणतः १६ तासाचा कालावधी काम करण्यातच जातो . डंगे धनगर स्त्रियांना खूप कमी वेळ विरंगूळ्यासाठी मिळतो . या डंगे स्त्रिया कुटुंबाचा आर्थिक आधारस्तंभ आहेत, असे द्राक्षे यांनी म्हटले आहे .

डंगे धनगर समाज म्हैशी व गुरेपालन, मेंढ्यापालन, स्थलांतरित शेती आणि शेतमजुरी यावर उदरनिर्वाह करत आहेत . आपल्या मूळ ठिकाणावर राहणारे या डंगे लोकांमध्ये बदल होत आहे . गेल्या काही दशकात महाराष्ट्रातील शहरी भागांना दूध पुरवठा करण्यासाठी अनेक दुग्ध उत्पादक संख्या उदयास आल्या आहेत . डंगे लोक हे दूध पुरवठा करण्याच्यापैकी एक आहेत असा द्राक्षेनी उल्लेख केला आहे .

एकंदरीत धनगर पोटजातीमध्ये डंगे धनगर समाजाचा दर्जा कमी आहे कारण डंगे धनगर समाजाची आर्थिक परिस्थिती ही कमकुवत आहे, राहणीमान मागासलेपणाचे आहे असे म्हटले आहे .

सध्याच्या परिस्थितीत त्यांना येणाऱ्या समस्या किंवा जाणवणाऱ्या विविध समस्या यामुळे डंगे धनगरांना त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय सोडून तसेच त्याचे राहते ठिकाण सोडून शहरातील औद्योगिक वसाहतीकडे अकुशल कामाच्या शोधासाठी जाण्यास भाग पडत आहे . ही प्रक्रिया सुरू झाली असून कित्येक डंगे कुटुंबे शहराच्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाले आहेत . त्यांचे व्यवसाय, राहणीमान, शिक्षण, विवाहपद्धती, कुटुंबाचा आकार यामध्ये बदल होत आहेत . असा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे .

एकूणच द्राक्षे यांनी डंगे समाजजीवनाच्या विविध अंगावर प्रकाश टाकला आहे . त्याचे आर्थिक जीवन, सामाजिक जीवन, धार्मिक जीवन, त्यांच्या राहणीमानात होत असलेले बदल इ . चे सखोल अध्ययन स्पष्टरीत्या मांडले आहे .

९ . के .डी .लांजेवार (के .एस .सिंग, संपा .) (२००५):

यांनी People of India या पुस्तकामधील 'धनगर' या अटीकल्नमध्ये धनगर शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत संदर्भ दिलेला आहे . महाराष्ट्राच्या सर्व जिल्ह्यामध्ये धनगर समाजाचे वास्तव्य असून धनगर समाजाची भाषा त्यांचा आहार, पोशाख, दैवत, त्यांच्या पोटजाती कोणत्या आहेत, विवाह पद्धत, कुटुंबांची संरचना, त्यांचे रीतीरीवाज, बारसे घालण्याची पद्धत, मृतक पद्धत आणि त्यांचे व्यवसाय इ .बाबींचे सविस्तर विवेचन केले आहे . त्याचबरोबर धनगर समाजात बदल होत आहेत त्यासंदर्भात त्यांनी उल्लेख केलेला आहे .

धनगर आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास आहेत, असे म्हटले आहे . उच्च शिक्षणामध्ये त्यांचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे . त्यांच्या मुलांच्यामध्ये शिक्षणाविषयी जाणीव निर्माण होणे गरजेचे आहे असे म्हटले आहे .

धनगरांचे जीवन जंगलावर अवलंबून असते . त्यांचा प्रमुख व्यवसाय हा मेंढपाळ करणे हा आहे . मेंढ्यापासून मिळणाऱ्या लोकरीपासून घोंगडी तयार केली जातात तसेच गुरांची विक्री करतात . धनगर समाजात गालिचे, घोंगडी, जेन, स्वेटर्स, गोटीपाट तयार करणे हे प्राविण्य त्यांना प्राप्त आहे, असा उल्लेख केलेला आहे .

धनगर समाजातील स्त्रियांना दुय्यम दर्जामध्ये जीवन जगावे लागते . त्यांना कोणत्याही प्रकारचे स्थावर मालमत्तेचे हक्क पूर्वजाकडून प्राप्त झालेले नाही . स्त्रिया या सामाजिक व धार्मिक विधीत सहभागी होतात . नियमित जीवनात बहुतांशी प्रमाणात धनगर स्त्री कृषीमजूर म्हणून काम करते . त्यांना त्यामध्ये मिळणारी मजूरी कमी आहे . आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी त्या सहकारी संस्था, शैक्षणिक क्षेत्र इथे झाडू मारण्याचे काम करतात आणि आपल्या कुटुंबाला हातभार लावतात . कुटुंबाला सक्षम करण्याचा त्या प्रयत्न करतात . कुटुंबाचा त्या आधारस्तंभ आहेत असे विवेचन केले आहे .

एकात्मिक बालविकास प्रकल्प आणि अंगणवाडी मधून धनगरांच्या मुलांना पूरक आहाराची उपलब्धता होते . याचा त्यांना लाभ होतो . धनगर हे जमिनदार किंवा दुकानदार यांच्याकडून कर्जे घेतात . सध्या त्यांच्यामध्ये बचत आणि गुंतवणूक करण्याची सवय हळूहळू निर्माण होत आहे, असे म्हटले आहे .

धनगर समाजातील जीवन पद्धतीत आणि व्यवसायात परिवर्तन होऊ लागले आहे, असे नमूद केले आहे .

विभाग दुसरा

संशोधन समस्या आणि अध्ययनाचे पद्धतीशास्त्र :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेल्या संशोधन पद्धतीचे विवेचन या विभागामध्ये करण्यात आले आहे . यामध्ये संशोधन विषयाची निवड, संशोधनासाठी निवडलेली समस्या, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधन क्षेत्र, नमुना निवडीची पद्धत, तथ्य संकलनासाठी वापरलेले तंत्र, तथ्य संकलन, उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मुलाखतीवेळी आलेले अनुभव, माहितीचे विश्लेषण आणि सादरीकरण आणि प्रकरणांची रूपरेषा यांचे विवेचन करण्यात आले आहे .

१. संशोधन विषयाची निवड :

भारतीय स्त्रिया प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करत असताना अद्यापही काही स्त्रियांचे जीवन पारंपरिक पद्धतीने चालले आहे . खूप मागासलेल्या अवस्थेत असल्याचे चित्र दिसून आले . संशोधिका वाशी या ग्रामीण भागातील रहिवासी आहे . तिथे धनगर समाजाचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणात आहे . येथील धनगर स्त्रिया या पारंपरिक व्यवसाय करत आहेत . आपल्या जुन्या रूढी परंपरा गुंतलेल्या आहेत . त्यांच्या पतीना शेळ्या-मेंढ्या पालनासाठी भटके जीवन जगावे लागते . ८ ते ९ महिने ते कुटुंबाबाहेर असतात . या स्त्रिया घरकाम, मुलांचे संगोपन, आपला लोकर व्यवसाय तसेच मोलमजुरी, पूर्ण कौटुंबिक जबाबदारी त्या पार पाडत आहेत . त्यामुळे संशोधिकेला जाणीव झाली की त्यांचे जीवन इतर समाजातील

स्त्रियांपेक्षा वेगळे आहे . धनगर स्त्रियांचा पारंपरिक व्यवसाय, त्या पारंपारिक व्यवसायाचा त्यांच्या जीवनावर कसा प्रभाव पडत आहे आणि त्या आपले जीवन कशा पद्धतीने जगत आहेत याचे अध्ययन करणे आवश्यक वाटले .

धनगर स्त्रियांचे जीवन किंवा त्यांचे काम या संदर्भात फारसे अध्ययन झालेले नाही . म्हणून हा विषय निवडण्याचे संशोधिकेने ठरविले . तसेच राशिवडे गावामध्ये धनगर समाजाचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणात आहे . त्यामुळे संशोधिकेने अध्ययनासाठी राशिवडे हे गाव निवडले .

२ . संशोधन समस्या :

राशिवडे येथील धनगर स्त्रियांच्या व्यावसायिक भूमिका आणि जीवन यांचा अभ्यास करणे आणि त्यांची आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती या अभ्यासातून समजावून घेणे ही या अध्ययनाची संशोधन समस्या आहे .

३ . संशोधनाची उद्दिष्टे :

या अध्ययनाच्या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आहेत .

- अ . धनगर स्त्रियांची सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे .
- ब . धनगर स्त्रियांच्या कामाचे स्वरूप अभ्यासणे .
- क . लोकर कातणे या पारंपरिक व्यवसायाचा त्यांच्या जीवनावर होणारा परिणाम समजावून घेणे .

४ . संशोधन क्षेत्र :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालुक्यातील राशिवडे गावातील धनगर स्त्रियांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे .

अभ्यासक्षेत्र : कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालुक्यातील राशिवडे गाव :

महाराष्ट्र राज्याच्या कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालूका कोल्हापूरच्या नैऋत्येस ४८ कि .मी . अंतरावर वसलेला आहे . राधानगरी तालूक्यात एकूण ११३ गावे आहेत .

संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधनासाठी राधानगरी तालुक्यातील राशिवडे गावातील धनगर स्त्रियांची निवड सदरच्या अभ्यासासाठी केली आहे .

१ . गावची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

गावच्या मध्यभागी राहून गावची पूर्णपणे चौकशी करणारा देव दयाळूबाबा आणि सर्व पांढरीचे गावाचे रक्षण करणारा गावच्या पश्चिम बाजूच्या उंच टेकडीच्या पायथ्याला असणारा विरदेव यांच्यात घनघोर युद्ध झाले . ते ठिकाण आता सध्या असणाऱ्या जंगलाच्या दक्षिणेकडील उंच टेकडीचा भाग जेथे सैन्याच्या राशीच्या राशी भरून पडल्या . यावरून या गावचे नाव राशिवडे पडले . तर या युद्धातील काही सैन्याच्या पोटाचा भाग शेजारच्या भागात पडला . त्या भागाला कोथळी हे नाव पडले . ज्या भागात म्हणजे गावच्या दक्षिणेला सैन्यांच्या पायाचे घोटे पडले त्यावरून त्या भागाचे नाव घोटवडे असे पडले .

२ . स्थान व विस्तार :

महाराष्ट्रातील एकूण तीस जिल्ह्यांपैकी दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालुक्यातील हे ठिकाण कोल्हापूरच्या नेऋतेस असून कोल्हापूरपासून २२ किमी अंतरावर आहे . कोल्हापूर ते राधानगरी या रोडवर भोगावती नदीकाठी पश्चिमेस वसलेले आढळून येते . या गावची समुद्रसपाटीपासूनची उंची २२०५ फुटपर्यंत असून अक्षवृत्तीय विस्तार १६^०३०' उत्तर, रेखावृत्तीय विस्तार ७४^०७' पूर्व असा आहे . राशिवडे गावच्या पूर्वेस परिते, कुरूकली, कोथळी, पश्चिमेस येळवडे, वाघवडे, कोदवडे, मोहडे, चाफोडी, दक्षिणेस घोटवडे, कौलव, चक्रेश्वरवाडी, ठिपूकर्ली, बारडवाडी, तळाशी तर उत्तरेस हासूर, भाटणवाडी, सोनाळी, हिरवडे, बाचणी ही गावे आहेत .

ज्याच्या त्याच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार घरांची रचना साधी, कच्च्या विटांची, पक्क्या विटांची, सिमेंटची या पद्धतीने आढळते या गावात पूर्वीपासून अनेक जातीधर्माचे लोक राहतात . यामध्ये मराठा, धनगर, हरिजन, मातंग, चांभार, खाटीक, कुंभार, सुतार, लिंगायत, वैश्यवाणी, परीट, न्हावी, गोसावी, बुरूड, गुरव, शिंपी, कोळी, ब्राम्हण, सोनार, जैन, डवरी,

वडार, मुसलमान, तेली, आंबी, भाट, गोंधळी, रावळ इ. विविध समाज राशिवडे गावात राहतात .

ज्या लोकांना घराच्या अडचणी होत्या, त्यांना घरे दिली गेली, हे काम इंदिरा गांधीच्या पंतप्रधान कारकीर्दित झाल्याने त्यास इंदिरा गांधी बेघर वसाहत हे नाव जाहीर झाले .

३ . लोकसंख्या :

राशिवडे गावची एकूण कुटुंबसंख्या १५३० आणि एकूण लोकसंख्या ८५९८ इ . आहे . यामध्ये एकूण स्त्रिया ४१३३ व पुरुषाची संख्या ४४६५ इतकी आहे .

राशिवडेमधील धनगर कुटुंबसंख्या १९० आणि एकूण धनगर लोकसंख्या १०९५ इतकी आहे . यामध्ये एकूण स्त्रीसदस्य संख्या ५२१ आणि एकूण पुरुष सदस्य संख्या ५४७ इतकी आहे .

४ . जलसिंचन सोयी :

राशिवडे गावच्या जमिनींना जलसिंचन नैसर्गिक व कृत्रिम या पद्धतीवर आहे . शेतीला नदी व विहीरीचे पाणी वापरले जाते . गावातील खाजगी विहीरींची संख्या ६९ एवढी आहे . काही ठिकाणी ओढ्यावर बांध घालून शेतीला पाणीपुरवठा केला जातो . गावचे क्षेत्र मोठे असल्याने गावात ऑईल इंजिन संख्या ५०, इलेक्ट्रीक मोटर्स ८८ आहेत . यामध्ये काही खाजगी, वैयक्तीक स्वरूपावर तर काही सहकार तत्वावर आधारीत पाणीपुरवठा योजना, संस्था काम करत आहेत . १९८९ पासून वसंतदादा पाणीपुरवठा योजना, नागेश्वर पाणीपुरवठा योजना कार्यान्वित आहेत . या दोन्ही पाणीपुरवठा संस्थामुळे डोंगरातील जमीन ही पाण्याखाली आलेली आहे . या दोन्ही स्कीम भोगावती नदीच्या काठावर असल्याने पाणीपुरवठा स्कीमचा पाणीपुरवठा व्यवस्थित होतो .

गावच्या पिण्याचा पाण्याचा महत्वाचा प्रश्न पंचायतीने गावच्या पश्चिम भागाला जो डोंगर आहे, त्याच्या पायथ्यास दोन मोठ्या टाक्या बांधून सोडवला व सर्व गावाला पाणीपुरवठा केला आहे . या पाण्याच्या टाक्याची क्षमता १,२६,००० लिटर इतकी आहे . सार्वजनिक बोअरवेल ६ तर खाजगी ३ बोअरवेल आहेत .

५ . शैक्षणिक संस्था :

शाहूराजांच्या काळात राशिवडे गाव हे शाहूमहाराजांच्या वतनात संस्थानातील असल्यामुळे शाहूराजांच्या कृपादृष्टीने शाळा सुरू झाली . ती म्हणजे मारूतीच्या देवळात त्यानंतर १९५४ साली शाळेची इमारत बांधली . १९६४ साली गावात श्री . नागेश्वर शिक्षणसंस्था यांच्याप्रणित श्री .नागेश्वर हायस्कूलची स्थापना झाली . प्राथमिक स्तरावर मुलांसाठी कुमार विद्या मंदिर राशिवडे, मुलींसाठी कन्या विद्या मंदिर राशिवडे या शाळा आहेत . राशिवडे पासून काही अंतरावर कुरूकली या ठिकाणी भोगावती महाविद्यालय आहे . काही मुले उच्च शिक्षणासाठी कोल्हापूरला जातात .

६ . व्यावसायिक माहिती :

अ . शेती व शेतीपूरक व्यवसाय

राशिवडे गावातील व्यक्तींचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे . प्रामुख्याने बागायत क्षेत्रात ऊस, भात, भुईमूग, निशिंगंधा, केळी इ . पिके घेतली जातात . जिरायत क्षेत्रामध्ये ज्वारी, नाचनी, सोयाबीन, कडधान्य घेतली जातात . या व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून दूग्ध व्यवसाय, गुन्हाळघरे तसेच रेशीम पैदास केली जाते .

ब . बाजारपेठ :

राशिवडे गाव हे मध्यवर्ती ठिकाण असल्याने गावची बाजारपेठ मोठी आहे . या बाजारपेठेमध्ये किराणा दुकान, हॉटेल्स, कापड दुकान-७, औषध दुकान-३, स्टेशनरी दुकान-७, भांडी दुकान-२, सराफ दुकान-५, पानपट्टी-११, हार्डवेअर-४, फोटो फ्रेम मेकर-३, रेडिओ विक्री दुरूस्ती-२, देशी दारू दुकान-४, मटण मार्केट-३, बी-बियाणे, किटकनाशके दुकान-२, मिरची दुकान अशी वेगवेगळी दुकाने आहेत . दर शुक्रवारी येथे जनावारांचादेखील बाजार भरतो . आजूबाजूच्या खेड्यातून बरेचसे लोक बाजारासाठी राशिवडे गावी येतात .

७ . इतर माहिती :

गावामध्ये एकूण ७५६ शौचालये आहेत त्यापैकी ३३७ वैयक्तिक तर सार्वजनिक ३९ शौचालय आहेत .

सांस्कृतिक, सामाजिक विकास घडवून आणण्यासाठी ग्रामपंचायत, सोसायटी, नागरी पतसंस्था, दूग्धव्यवसाय संस्था, पाणीपुरवठा संस्था या संस्थांचे मोलाचे सहाय्य झाल्याचे दिसून येते .

५ . संशोधन आराखडा :

संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या दृष्टीने निष्कर्षाची संबद्धता व संशोधन कार्यातील मितव्ययता यांची जेणेकरून सांगड घालता येईल अशा प्रकारे तथ्याचे संकलन व विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक अशा अटीची नियोजित व्यवस्था म्हणजे संशोधन आराखडा असे विवेचन सेलिटिझ, जहोडा, डबॉईश व कूक यांनी केले आहे .

प्रस्तुत अभ्यासासाठी अन्वेषणात्मक / परिचयात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केला आहे .

६ . उत्तरदात्यांच्या नमुन्याची निवड :

राशिवडे गावामध्ये एकूण १९० धनगर कुटुंबे आहेत . संशोधकाजवळ उपलब्ध असणारी वेळ, पैसा आणि श्रम या स्वरूपातील साधनसामुग्री लक्षात घेऊन संभाव्यता नमुना निवड या प्रकारामधील यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने १०० कुटुंबाची निवड करण्यात आली . यामध्ये लॉटरी पद्धतीचा वापर करण्यात आला .

सर्वप्रथम एकूण संख्या असणाऱ्या एककांचे क्रमांक वेगवेगळ्या चिट्ठ्यांवर लिहले . त्या सर्व कागदाच्या घड्या पाडून एका मोठ्या भांड्यात टाकल्यानंतर त्या सर्व चिट्ठ्या एकत्र खालीवर करून एकत्र मिसळल्या . त्यानंतर डोळे बंद करून २५० पैकी १०० चिट्ठ्या काढल्या . आणि त्यावर असलेल्या क्रमांकाची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली .

ज्या कुटुंबाची नमुना म्हणून निवड केली . त्या कुटुंबातील मुलाखतीवेळी उपस्थित असलेल्या स्त्रिची मुलाखत घेण्यात आली .

७ . तथ्यसंकलनासाठी वापरलेले साधन :

अभ्यासाविषयीची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन तथ्य संकलन करण्यासाठी एक मुलाखत अनुसूची तयार केली . सुरवातीस पाच ते दहा मुलाखती घेऊन मुलाखत अनुसूचीची पूर्वचाचणी

घेण्यात आली . योग्य त्या दुरुस्त्या करून मुलाखत अनुसूचीत काही बदल करण्यात आले .
आणि अंतिम मुलाखतअनुसूची तयार करण्यात आली .

८ . माहितीचे स्रोत :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी माहिती मिळवण्यासाठी पुढील दोन स्रोतांचा अवलंब केला गेला .

- १ . प्राथमिक माहिती - मुलाखती घेऊन मिळवली .
- २ . दूर्यम माहिती - मासिके, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, संशोधन अहवाल, इंटरनेटद्वारा मिळवली आहे .

९ . तथ्य संकलन :

संशोधनासाठी निवडलेल्या नमुन्यातील सर्व स्त्रियांची सदर मुलाखत मुलाखतअनुसूचीच्या सहाय्याने संशोधिकाने स्वतः मुलाखती घेऊन माहिती संकलित केलेली आहे . तथ्य संकलनाचे काम १५ नोव्हेंबर ते १५ डिसेंबर २००८ इतके दिवस चालले .

१० . उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मुलाखतीवेळी आलेले अनुभव :

उत्तरदात्या स्त्रियांच्या मुलाखतीवेळी संशोधिकेला जे वेगवेगळे अनुभव आले त्याचे विवेचन करण्यात आले आहे .

राशिवडे गावामध्ये जेव्हा मुलाखती घेण्यासाठी संशोधिका गेली त्या पहिल्याच कुटुंबातील धनगर स्त्रीने मुलाखत देण्यास नकार दिला . त्या म्हणाल्या “तुला माहिती देऊन आमच पोटपाणी पिकणार हाय, दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड देणार असलीस तर माहिती सांगतो तूला, नाही तर जा इथून” पहिल्याच मुलाखतीवेळी असा अनुभव आल्याने धनगर स्त्रियांकडून माहिती मिळवणे थोडे कठीण वाटले .

संशोधिका धनगर स्त्रिया, त्यांच्या कामाबद्दल अभ्यास करत आहे . असे सांगून देखील तेथील काही स्त्रियांनी मुलाखती देण्यास नकार दिला . “दोन तीन पूती लोकरीची आणून दे बाई, मग तुला सांगतो सारं” असे उद्गार ऐकायला मिळाले . “अशी किती ऐळा

माहिती लिहून नेली पण काय भी केला नाही आमच्यासाठी .” संशोधिकेच्या हातातील पेन आणि मुलाखत पत्रिका बघूनच एक धनगर स्त्री असे म्हणत आपल्या घरात गेली .

घराबाहेर लोकर कातत वसलेल्या स्त्रीजवळ गेले असता त्यावेळी ती स्त्री अगदी रागानं म्हणाली “काय बाई सांगायचा हाय बारा महिन्याचा ह्यो वनवास आमच आम्हाला झाल्य पूर”

कोणतीतरी अपेक्षा मनात ठेवून एक धनगर स्त्री म्हणाली “माहिती तू लिहून घेणार आम्हाला त्याच्या बदल्यात काय देणार” मुलाखत घ्यायला आले, असे सांगतेवेळी काही स्त्रियांना भीती वाटत होती . या भीतीपोटी एक धनगर स्त्री म्हणाली “तूला माहिती देतो म्हणजे कायतर नावाच होऊ दे .”

धनगर स्त्रियांच्या मुलाखती घेतेवेळेस अशा अडचणी आल्या परंतू संशोधिकेने पुन्हा पुन्हा अभ्यासविषयासंदर्भात समजावून सांगितले . त्यांच्या मनापर्यंत जाण्यासाठी त्यांची भाषा, राहणीमान यामध्ये समायोजन केले . या सर्व अनुभवावरून संशोधिकेला हे जाणवले की या स्त्रिया कुटुंबाची जबाबदारी पेलण्याचा प्रयत्न करत आहेत . त्यांच्या बोलण्यात परखडपणा आहे . जीवन जगण्याची धडपड आहे .

पण त्याचबरोबर त्यांच्या मागासलेपणाची जाणीव झाली .त्यांच्यामध्ये कोणत्याही पद्धतीचा बदल झालेला नाही . या सर्व क्षेत्रापासून दूर आहेत . जुन्या रूढी व परंपराचा प्रभाव त्यांच्या जीवनावर पडलेला आहे . आपले काम आणि जीवन यातच त्या गुरफटलेल्या आहेत .

संशोधिकेच्या अभ्यासासंदर्भात जेव्हा त्यांना पटल त्यानंतर अगदी चांगल्या पद्धतीने आपली व आपल्या व्यवसायासंदर्भात धनगर स्त्रियांनी माहिती दिली .

११ . माहितीचे विश्लेषण आणि सादरीकरण :

मुलाखत अनुसूचीद्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे योग्य वर्गीकरण आणि विश्लेषण करण्यासाठी संगणकाचा वापर करण्यात आला . संगणकाचा वापर करून या माहितीवर प्रक्रिया करण्याचे ठरविले . त्यानुसार एक संकेत पुस्तिका (Code Book) तयार करण्यात आली . संकेत पुस्तिकेच्या सहाय्याने मिळवलेल्या माहितीचे संकेतिकरण केले .

सदरची माहिती समाजशास्त्र विभागात U.G.C.–SAP-DRS-Phase- I प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध झालेल्या SPSS या सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने माहितीवर प्रक्रिया करण्यात आली .

संगणकाच्या सहाय्याने प्रक्रिया केलेल्या माहितीच्या आधारे सारण्या तयार करण्यात आल्या . सदर सारणी वर्गीकृत माहितीचे विश्लेषण करून अभ्यासाचे निष्कर्ष काढण्यात आले .

१२ . प्रकरणाचे नियोजन :

अभ्यासविषय, अभ्यासाची उद्दिष्टे यासंदर्भात संकलित केलेली प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती यांचे सादरीकरण करण्यासाठी विविध प्रकरणाचे नियोजन करण्यात आले आहे . या संशोधन अहवालातील प्रकरणाची रूपरेषा खालीलप्रमाणे विभागण्यात आली आहे .

- १ . राशिवडे येथील धनगर स्त्रिया : सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी
- २ . धनगर स्त्रिया : कामाचा जीवनावर होणार परिणाम
- ३ . निष्कर्ष आणि सूचना